

Мінченко Сергій Іванович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, докторант кафедри оперативно-розшукової діяльності Національної академії внутрішніх справ

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОТРИМАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Проаналізовано проблеми моральної регуляції оперативно-розшукової діяльності в системі забезпечення прав і свобод людини.

Ключові слова: моральна нормативність; моральна регуляція; оперативно-розшукова діяльність; права та свободи людини.

Проанализированы проблемы моральной регуляции оперативно-розыскной деятельности в системе обеспечения прав и свобод человека.

Ключевые слова: моральная нормативность; моральная регуляция; оперативно-розыскная деятельность; права и свободы человека.

The article deals with the analysis of problems of moral regulation of operative and search activity within the system of human rights and freedoms providing.

Keywords: moral norm; moral regulation; operative and search activity; human rights and freedoms.

Офіційне визнання людини найвищою соціальною цінністю та конституційне закріплення її невідчужуваних і непорушних прав та свобод не передбачає їх автоматичної реалізації у сфері суспільного життя. Будь-які положення чинного законодавства задають лише певні нормативні установки, виконання яких залежить, насамперед, від індивідуально-суб'єктивних орієнтирів правової свідомості осіб, які є адресатами цих положень. Окрім того, усвідомлення певного права практично завжди потребує уточнень як стосовно його морально-етичного змісту, так і з огляду на специфіку конкретних обставин, у контексті яких визначають моральнісні межі використання суб'єктом свого законного права чи наданих йому службових повноважень. Саме з наявністю згаданих меж пов'язують зміст поняття "зловживання правом". Так, використання певною особою її законного пріоритету над іншими особами щодо реалізації інтересів

не вважають правопорушенням; проте такі дії можуть виявитися недостатньо моральними, з погляду спричинення ними відчутних перешкод для реалізації аналогічних інтересів інших осіб (як це можна спостерігати, скажімо, у "години-пік" на нерегульованих пішохідних переходах, де пішоходи, як правило, "безлімітно" користуються своїми законними перевагами, спричиняючи значні затори для водіїв).

Тому в умовах характерної для демократично зорієнтованого суспільства пріоритетності прав і свобод людини та громадянина проблема їх забезпечення в оперативно-розшуковій діяльності має не лише суто юридичний аспект, що полягає в нормативному узгодженні умов дотримання та обмеження цих прав і свобод, а й вихід у морально-етичну площину її аналізу. Через неможливість передбачення в законі абсолютно всіх потенційних нюансів здійснення оперативно-розшукових заходів, у багатьох випадках рішення та дії в конкретних ситуаціях такого типу нерозривно асоційовані з моральним вибором і ризиком, а отже, з фактором додаткової відповідальності – як моральної, так і юридичної.

З огляду на зазначені обставини, метою цієї статті є визначення тих морально-етичних засад, на підставі яких можна обґрунтувати прийнятність як самих форм і засобів здійснення оперативно-розшукової діяльності, так і її законодавчо-нормативної регламентації.

Дослідженню питань, пов'язаних з пошуком оптимальних шляхів забезпечення прав і свобод людини й громадянина в оперативно-розшуковій діяльності, присвячено багато робіт вітчизняних і зарубіжних правознавців (зокрема, наукові праці О. Бандурки, Я. Давидова, О. Джужі, А. Єфремова, І. Козаченка, В. Лукашова, Д. Никифорчука, В. Овчинського, М. Погорецького, А. Числова та ін.). Водночас недостатньо розробленими та доволі дискусійними залишаються проблеми моральних вимірів цієї діяльності, зокрема, у контексті її підпорядкованості забезпеченню конституційних прав і свобод громадян.

До особливостей оперативно-розшукової діяльності можна віднести, передусім, те, що вона за своїм змістом та суспільним призначенням покликана, з одного боку, захищати життя, здоров'я, права та свободи людини від злочинних посягань, а з іншого – передбачає можливість визначеного законом уторгнення в царину цих прав і свобод під час здійснення оперативно-розшукових заходів. Крім того, вона передбачає обґрунтоване поєднання гласних методів і засобів з негласними, принцип конспірації, співробітництво з громадянами на конфіденційній основі тощо.

Такі колізії суспільно-моральних, правових і професійних оцінкових вимірів зазначеної діяльності постійно спонукають її суб'єктів до автономного визначення своєї моральної позиції за умов, коли вони опиняються перед необхідністю вибору між конкурентними мотиваціями власних дій. Принципи й норми моралі, якими доводиться

керуватися працівникам оперативних підрозділів, набувають дещо специфічного (здебільшого компромісного) вигляду, порівняно з традиційними суспільними уявленнями про них. Ефективність досягнення поставленої мети та виконання практичних завдань оперативними підрозділами не завжди поєднані з “невідступністю” від усталених моральних ідеалів людської поведінки та міжособистісних стосунків. Скажімо, негласне проникнення до житла чи іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв’язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів інформації навряд чи можна однозначно віднести до бездоганних у моральному аспекті дій (вони, як правило, безпосередньо втручаються у приватне життя особи). Однак ці дії визнають морально припустимими, оскільки вони обґрунтовані метою вищого морального порядку – забезпеченням захисту життєво значущих інтересів тих суб’єктів, яким загрожує небезпека злочинних посягань на їх права та свободи.

У зв’язку із зазначеними обставинами, подеколи висловлюють думку про те, що оперативно-розшукова діяльність перебуває “по той бік добра і зла”. Тобто є сумніви щодо доречності її оцінювання з позицій моральних категорій [1], оскільки зміст останніх вирізняється ідеальним й абсолютизованим характером, а в реальних ситуаціях здійснення такої діяльності її форми, засоби та наслідки, зазвичай, не підлягають вимірюванню за якою-небудь єдиною етичною шкалою, тому вони майже завжди є відносними.

Будь-які ідеї й ціннісні орієнтири (зокрема й моральні) є перманентно вироблюваними та мінливими продуктами відносин, у процесі яких зіткнення та перехресчування індивідуальних прагнень реалізації суб’єктивної свободи зумовлюють усвідомлення потреби в її нормативному самообмеженні [2, с. 52–53]. Тому, постаючи з буттєвих контекстів суспільних відносин, моральні норми є втіленням бажаної організації цих відносин; відповідно, вони мають не так “субстанційно-атрибутивний” характер, як “реляційно-смісловий” [3, с. 171]. Іншими словами, такі норми варто пов’язувати з умовами оптимізації *співвідношень* між формами здійснення людської свободи, а не з якими-небудь “цільовими” станами чи властивостями людини.

Коли йдеться про дослідження явищ інтерактивного характеру, зміст яких полягає у відношенні чи взаємодії певних об’єктів, недоречно тлумачити такий зміст як атрибут чи властивість останніх. Наприклад, жодне число не володіє власною ознакою “більшості” чи “меншості” саме по собі; однак ми на цілком об’єктивних підставах можемо стверджувати, що число А є більшим чи меншим від числа В. Так само “*спосіб взаємодії*” сили, маси та прискорення не може бути віднесеним до “субстанційної основи” будь-якого з об’єктивних явищ. Але ж це, безумовно, не означає, що подібні відношення й взаємодії не мають об’єктивно-онтологічного характеру. Просто для вивчення

та оцінки такого типу реалій потребуватиметься не абстрактно-аналітичний, а аналітико-синтетичний підхід, що передбачає розгляд складових частин та елементів цілого невідривно від способів їхнього зв'язку та взаємодії" [4, с. 40].

Таким чином, досліджуючи моральний зріз проблеми забезпечення прав і свобод людини в оперативно-розшуковій діяльності, убачаємо за доцільне виходити з тієї методологічної позиції, що полягає в зорієнтованості, передусім, на буттєві витоки та умови реально-практичного розв'язання цієї проблеми. Основоположні права та свободи людини й громадянина мають морально-ціннісну, а не суто "юридичну" природу. Адже їх неможливо логічно вивести з ідеї державно-інституційного регулювання; навпаки, нормативність такого регулювання легітимується її узгодженням з правами людини як "моральними критеріями правопорядку" [5, с. 293]. Функціонування моральних "вимірів людяності" в системі оперативно-розшукової діяльності передбачає не "накладання" певних ідеалізованих прообразів цієї діяльності на її дійсні форми та засоби, а її оцінку з позицій реального співвідношення суб'єктивних інтересів (особистих, громадських, професійних і державних).

Працівники оперативних підрозділів як державні службовці зобов'язані керуватися у своїй професійній діяльності тими нормативно-правовими положеннями, що спрямовані на реалізацію державних і відомчих інтересів, а також цільових завдань цієї діяльності. Тобто першочерговим принципом її здійснення, як зазначено у ст. 4 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність", є принцип законності. У цій статті згадано також принципи дотримання прав і свобод людини та взаємодії з органами управління і населенням. Проте в Законі не визначено механізмів такого дотримання в процесі проведення оперативно-розшукових заходів (на кшталт чинного Федерального закону Російської Федерації "Про оперативно-розшукову діяльність", ст. 5 якого – "Дотримання прав і свобод людини й громадянина при здійсненні оперативно-розшукової діяльності" – визначає умови непорушності цих прав і свобод навіть у випадках їх вимушеного обмеження). Їх дотримання (за браком відповідних нормативно-правових положень у вищезгаданому Законі України) значною мірою залежить від моральної свідомості суб'єктів оперативно-розшукової діяльності.

Навіть у тих ситуаціях, у яких дії правоохоронців досить чітко регламентовані законом, причому закон передбачає можливість застосування таких оперативно-розшукових засобів, що суперечать загальноморальним уявленням і недоторканності основних прав і свобод, "моральне регулювання оперативно-розшукової діяльності виступає у ролі... основи, на якій ґрунтується її правове регулювання. Норми оперативно-розшукового права мають повною мірою перебувати в межах моральності" [6, с. 138], що є найбільш тонким

інструментом для визначення меж припустимості дій під час проведення оперативно-розшукових заходів. Лише після встановлення таких моральних обмежень має реалізуватися згадане право.

Сама постановка питання стосовно “меж моральної припустимості” форм і засобів оперативно-розшукової діяльності свідчить про те, що в цій сфері діяльності діапазон моральнісних оцінок не обмежується такими їх граничними варіантами, як “морально” та “аморально”. Дію можна вважати повною мірою морально припустимою не лише тоді, коли її зміст відповідає змістові нормативних цінностей суспільної моралі, а й за тих умов, якщо утримання від цієї дії завдаватиме іншим особам і суспільству більших моральних збитків, ніж її здійснення. Цю формулу можна вважати загальним принципом визначення морального поля дієвості засобів оперативно-розшукової діяльності, а також моральною основою легітимації правової нормативності, що регулює цю діяльність.

Критерієм морального виправдання засобів аналізованої діяльності не може бути їх ефективність виконання поставлених перед нею завдань. Тобто не можна беззастережно покладатися на принцип, згідно з яким “мета виправдовує засоби”. Отже, мета має не так виправдовувати засоби оперативно-розшукової діяльності, як бути одним з ключових орієнтирів їх *визначення* в межах законності, моральної допустимості й умов практичної дієвості. Якщо такі засоби є прийнятними за всіма трьома вимірами, то утримання від їх застосування не можна, певно, вважати моральним, якими високоморальними принципами така бездіяльність не мотивувалася б. Саме тому в оперативній роботі важливою є здатність до “моральної автономії” – самостійного морального вибору суб’єкта, його відповідальність за власні дії, оцінюючи які, варто враховувати співмірність і взаємну адекватність їх мотивів, засобів, результатів та ступеня ризику, пов’язаного з їх виконанням.

Права і свободи людини є моральним фундаментом правопорядку. Вони рівнозначні між собою, оскільки визнання пріоритетності хоча б одного з них логічно передбачало б можливість ігнорування інших таких прав і свобод, що суперечило б ідеї їх непорушності. Проте серед них можна вирізнити якщо й не “пріоритетне”, то принаймні найбільш загальне, що охоплювало б усі інші права людини, як уособлення “ідеї людяності” цього суспільного інституту. Це право, що пов’язане з охороною людської гідності. Не випадково необхідність визнання останньої наведено як перший аргумент прийняття Загальної декларації прав людини у Преамбулі цієї Декларації. Адже зміст поняття “гідність людини” має настільки глибокі моральні корені, що асоційоване з ним право не підлягає жодному обмеженню за будь-яких обставин. Як передбачено в Основному Законі України (ч. 2 ст. 64), право кожного на повагу його гідності не може бути обмеженим навіть у таких екстремальних

умовах, як воєнний чи надзвичайний стан. В іншому разі право як таке просто втрачатиме свій сутнісний гуманістичний сенс. Тому під час здійснення певних оперативно-розшукових заходів базовим критерієм визначення межі моральної припустимості таких дій є недоторканність гідності людини. Навіть за вимушеної необхідності вторгнення у сферу приватної свободи чи власності особи, яка потрапила у поле оперативно-розшукової діяльності, її людська гідність має залишатися непорушною.

Узагальнюючи викладене, можна сформулювати низку моральних правил, яких належить дотримуватися в оперативно-розшуковій діяльності для забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Такі правила є своєрідними умовами, порушення яких може призвести до перетворення шляхетної мети захисту громадян і суспільства від протиправних посягань у самоцільну активність, що завдає значно більше збитків, ніж суспільного блага.

По-перше, засоби та методи цієї діяльності мають використовуватися виключно з метою протидії злочинності та в інтересах державної, оборонної, економічної й екологічної безпеки країни. Їх використання в суто приватних інтересах несумісне з моральністю. Крім того, таке використання має бути зумовлено його необхідністю (тобто неможливістю виконання оперативно-розшукових завдань без залучення цих засобів), а також передбачати врахування можливих матеріальних і духовних наслідків.

По-друге, стосовно осіб, які потрапляють у сферу оперативно-розшукової діяльності, потрібно уникати порушення їх прав та інтересів, а також застосування методів, пов'язаних із завданням їм фізичних чи майнових збитків, провокацією, погрозами, фальсифікацією доказів чи шантажем.

По-третє, неприпустимим є розголошення виявлених у процесі оперативно-розшукових заходів обставин, що стосуються інтимного життя, особистої чи сімейної таємниці.

По-четверте, необхідно дотримуватися припустимих меж психологічного впливу на осіб, які є об'єктами оперативно-розшукової діяльності.

По-п'яте, варто уникати упередженості та "звинувачувального ухилу" до осіб, яких підозрюють у вчиненні злочину чи дій, що становлять загрозу національній безпеці й обороні країни.

Вирішуючи питання щодо моральних меж використання оперативно-розшукових можливостей в аспекті забезпечення прав людини й громадянина, не слід перебільшувати роль відомих нормативних актів, що регламентують оперативну роботу. Адже не всі вони містять закріплення норм моральності, обмежуючись переважно визначенням технічного порядку виконання певних функцій і процедур (ведення оперативних звітів, застосування оперативної техніки тощо). Відомчі нормативні акти періодично змінюють,

доповнюють або взагалі скасовують, причому такі їх трансформації відбуваються навіть значно частіше, ніж зміни в законодавстві. Моральна ж нормативність є досить стабільною, її дієвість може зберігатися протягом тривалого часу, що не завжди вдається поєднати з мінливими відомчими потребами й інтересами та конкретизувати у відповідних нормативних актах.

Якщо реалізація правової нормативності забезпечується юридичними обов'язками відповідних суб'єктів, то основним джерелом і рушійною силою морального зобов'язання (зокрема у сфері оперативно-розшукової діяльності) є почуття людської гідності. При цьому йдеться не тільки про гідність осіб, які стають об'єктами цієї діяльності, а й, насамперед, самих працівників, які її здійснюють. Від ступеня узгодження дій людини із системою сформованих та усталених соціально-нормативних стандартів залежить рівень моральної комфортності її перебування в соціумі, що формує та підтримує такі норми.

З огляду на специфіку оперативно-розшукової діяльності, досягнення "моральної узгодженості" її суб'єктів із суспільством є проблематичним. З одного боку, їм постійно доводиться працювати з особами, життєві стандарти яких є досить віддаленими від загальноприйнятих (що, певна річ, сприяє розвитку відповідних професійних деформацій моральної свідомості). З іншого боку, подібні деформації мають зворотний ефект у вигляді послаблення довіри, поваги й підтримки з боку суспільства стосовно оперативних працівників, що негативно впливає на результативність їх діяльності. Тому протидія таким тенденціям шляхом вольових зусиль самих оперативників у напрямі вдосконалення власних професійних і моральних якостей, а тим самим і підвищення свого авторитету в суспільстві, є першочерговим завданням. Досить слушним з цього приводу є твердження І. Ільїна: "...державна служба вимагає великої ідеї, чистих рук та жертвенного служіння. Ось чому необхідно висловлювати, доводити та життєво прищеплювати погляд, згідно з яким державна діяльність потребує не спиртного провідисвіта і не лукавого інтригана, а людини з морально сильним характером. Вона потребує високої вольової, моральної, освітньої та професійної кваліфікації. Ця справа є аж ніяк не загальнодоступною, не дилетантською, не вуличною" [7, с. 492].

По-справжньому захищати права й свободи людини здатен тільки той, хто зумів виховати у собі самому ті моральні основи людяності, на яких тримається не лише професійна, а й загалом людська гідність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Селезнев М. Законность в оперативно-розыскной деятельности / М. Селезнев // Российская законность. – 1997. – № 3. – С. 14–17.
2. Гвоздік О. І. Логіко-онтологічний аспект оптимізації правотворчої діяльності / О. І. Гвоздік // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі: матеріали міжнар. наук.-практ. семінару (Київ, 23–24 верес. 2005 р.). – К.: КНУВС, 2006. – С. 48–59.
3. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / Максимов С. И. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
4. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність / Цимбалюк М. М. – К.: Атіка, 2008. – 288 с.
5. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства / Хеффе О. – М.: Норма, 1994. – 320 с.
6. Теория оперативно-розыскной деятельности / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, Г. К. Синилова. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 831 с.
7. Ильин И. А. Собрание сочинений : в 10 т. Т. 7 / Ильин И. А. – М.: Рус. кн., 1993.